

Factors for the Expansion of Iran-China Relations during the Ilkhanid Period

Hossein Qasemi¹, Boshra Delrish², Mostafa Naseri Rad³, Nasrollah Pourmohammadi Amlashi⁴

¹ Ph.D. Student, Department of History and Islamic Civilizations, Tak.C., Islamic Azad University, Takestan, Iran. shahed.hossein@gmail.com

² Department of Islamic History and Civilizations, Tak.C., Islamic Azad University, Takestan, Iran (Corresponding author). bidelrish454@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilizations, Tak.C., Islamic Azad University, Takestan, Iran. mostafanaserirad@gmail.com

⁴ Associate Professor, Department of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. amlashi@hum.ikiu.ac.ir

Abstract

The historical relations between Iran and China, influenced by political, economic, and cultural factors, were shaped by the trade and the exchange of knowledge and culture, playing a significant role in the international interactions throughout various centuries. The Silk Road, as the main axis of exchange, provided a platform for the transfer of goods, religion, and culture between East and West, paving the way for extensive communication between the two civilizations. With the advent and propagation of Islam in Central Asia, Iran-China relations entered a new phase, and new dimensions of cultural and political interactions emerged between the two countries. The Mongol invasions in the 7th century A.H and the establishment of the Ilkhanid government in Iran and the Yuan Dynasty in China marked a turning point in the relations between the two countries, strengthening political and economic ties and elevating the relationship to an unprecedented level. During this period, commercial and cultural interactions reached their peak; Islam spread in East Asia, and Buddhism found its way to the West. The Persian language and literature developed in the East, and the Sino-Mongol culture became prevalent among Muslims. In this context, the main question of the current research is what factors laid the groundwork for the expansion of Iran-China relations during the Ilkhanid period, and how these relations led to extensive interaction between the two civilizations. The aim of this research is to identify the factors influencing these relations, examine their political, economic, and cultural consequences, and analyze the role of the Silk Road in the transfer of culture and

Cite this article: Qasemi, H., Delrish, B., Naseri Rad, M. & Pourmohammadi Amlashi, N. (2025). Factors for the Expansion of Iran-China Relations during the Ilkhanid Period. *History of Islam*, 26(4), p. 99-120. <https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70402.2428>

Received: 2025/06/11

Received in revised form: 2025/08/21

Accepted: 2025/09/22

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

religion between East and West. The necessity of this research stems from the fact that studying Iran-China relations during the Ilkhanid period is not only important for understanding the history of the two countries but also essential for a better comprehension of civilizational interactions on a global scale. This study can shed light on Iran's role in global communication networks and China's position in cultural and economic interactions, and also allow for comparison with contemporary relations and the utilization of historical experiences. The research methodology is based on a descriptive-analytical approach, and data have been collected through the study of reputable library sources and analyzed using historical and comparative analysis methods to present a clear picture of Iran-China relations during the Ilkhanid period. The findings of the research indicate that Iran-China relations significantly developed during the Ilkhanid period, encompassing various political, economic, and cultural dimensions. However, these relations did not endure due to the political transformations and changes in the structure of governments, eventually being limited to economic exchanges. Analyzing historical documents, the present research provides a deeper understanding of the trend of these relations and shows that Iran-China interactions during this period were a model of civilizational communication between East and West.

Keywords: Iran, China, Ilkhanid, Silk Road, Mongols, Economic Relations.

عوامل توسّع العلاقات بين إيران والصين في عهد الدولة الإيلخانية

حسين قاسمي^١، بشرى دلريش^٢، مصطفى ناصري راد^٣، نصرالله بورمحمدى أملشي^٤^١ طالب دكتوراه، قسم تاريخ وحضارة الأمم الإسلامية، وحدة تاكستان، جامعة آزاد الإسلامية، تاكستان، إيران.
shahed.hossein@gmail.com^٢ قسم تاريخ وحضارة الأمم الإسلامية، وحدة تاكستان، جامعة آزاد الإسلامية، تاكستان، إيران (المؤلف المسؤول).
bidelrish454@gmail.com^٣ أستاذ مساعد، قسم تاريخ وحضارة الأمم الإسلامية، وحدة تاكستان، جامعة آزاد الإسلامية، تاكستان، إيران.
mostafanaserirad@gmail.com^٤ أستاذ مشارك، قسم التاريخ، جامعة الإمام الخميني الدولية، قزوین، إيران. amlashi@hum.ikiu.ac.ir

المخلص

تشكّلت العلاقات التاريخية بين إيران والصين، خاضعة لعوامل سياسية واقتصادية وثقافية، على أساس التجارة وتبادل المعرفة والثقافة، وقد أدت دوراً مهمّاً في التفاعلات الدولية عبر قرون متعدّدة. وقد شكّل طريق الحرير المحور الرئيس لهذه المبادلات، إذ وُفّر إطاراً لانتقال السلع والدين والثقافة بين الشرق والغرب، ومهّد لقيام علاقات واسعة بين الحضارتين. ومع ظهور الإسلام وانتشاره في آسيا الوسطى، دخلت العلاقات بين إيران والصين مرحلةً جديدة، وتكوّنت أبعاداً جديدة من التفاعلات الثقافية والسياسية بين البلدين. وشكّلت الهجمات المغولية في القرن السابع الهجري وتأسيس الدولة الإيلخانية في إيران وسلالة يوان في الصين نقطة تحوّل مفصلية في العلاقات بين البلدين، إذ عزّزت الروابط السياسية والاقتصادية ورفعت مستوى العلاقات إلى حدّ غير مسبوق. وفي هذه المرحلة، بلغت التفاعلات التجارية والثقافية ذروتها؛ فانتشر الإسلام في شرق آسيا، ووصلت الديانة البوذية إلى الغرب، وتوسّعت اللغة والأدب الفارسيان في الشرق، كما شاعت الثقافة الصينية-المغولية بين المسلمين. وفي هذا السياق، يتمثّل السؤال الرئيس للبحث في تحديد العوامل التي مهّدت لتوسّع العلاقات بين إيران والصين في عهد الإيلخانيين، وبيان الكيفية التي أدت بها هذه العلاقات إلى تفاعل واسع بين الحضارتين. ويهدف هذا البحث إلى تحديد العوامل المؤثّرة في هذه العلاقات، ودراسة آثارها السياسية والاقتصادية والثقافية، وتحليل دور طريق الحرير في نقل الثقافة والدين بين الشرق والغرب. وتنبع أهمية هذه الدراسة من أنّ بحث العلاقات الإيرانية-الصينية في العصر الإيلخاني لا يكتسب أهميته من كونه يضيء جانباً من تاريخ البلدين فحسب، بل لأنّه ضروري أيضاً لفهم أعمق للتفاعلات الحضارية على المستوى العالمي. كما يساهم هذا البحث في توضيح دور إيران في شبكات الاتصال العالمية ومكانة الصين في التفاعلات الثقافية والاقتصادية، وبتيح إمكانية المقارنة مع العلاقات المعاصرة والاستفادة من التجارب التاريخية. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي-التحليلي، وجمّعت البيانات من خلال دراسة مصادر مكتوبة موثوقة، ثم جرى تحليلها باستخدام المنهجين التاريخي والمقارن، بهدف تقديم صورة واضحة عن طبيعة العلاقات بين إيران والصين في العصر الإيلخاني. وتُظهر نتائج البحث أنّ هذه العلاقات شهدت توسّعاً

استناداً إلى هذه المقالة: قاسمي، حسين؛ دلريش، بشرى؛ ناصري راد، مصطفى؛ بورمحمدى أملشي، نصرالله (٢٠٢٥). عوامل توسّع العلاقات بين إيران والصين في عهد الدولة الإيلخانية. تاريخ الإسلام، ٢٦(٤)، ص ٩٩-١٢٠. <https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70402.2428>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: بحثية

ملحوظًا في مختلف الأبعاد السياسية والاقتصادية والثقافية، غير أنها لم تدم طويلاً بسبب التحولات السياسية والتغيرات في بنية الحكم، لتتحوّل في نهاية المطاف في التبادلات الاقتصادية. ويقدم هذا البحث، من خلال تحليل الوثائق التاريخية، فهماً أعمق لمسار هذه العلاقات، ويبين أن التفاعلات الإيرانية-الصينية في هذا العصر مثّلت نموذجاً للتواصل الحضاري بين الشرق والغرب.

الكلمات المفتاحية: إيران، الصين، الدولة الإيلخانية، طريق الحرير، المغول، العلاقات الاقتصادية.

عوامل گسترش روابط ایران و چین در دوره حکومت ایلخانان

حسین قاسمی^۱، بشری دلریش^۲، مصطفی ناصری‌راد^۳، نصراله پورمحمدی املشی^۴

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. shahed.hossein@gmail.com
^۲ گروه تاریخ و تمدن اسلامی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران (نویسنده مسئول). bidelrish454@gmail.com
^۳ استادیار، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. mostafanaserirad@gmail.com
^۴ دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. amlashi@hum.ikiu.ac.ir

چکیده

روابط تاریخی ایران و چین، تحت تأثیر عوامل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، بر پایه تجارت و تبادل دانش و فرهنگ شکل گرفت. جاده ابریشم محور اصلی این مبادلات بود. با ظهور اسلام و گسترش آن در آسیای مرکزی، روابط ایران و چین وارد مرحله تازه‌ای شد. حملات مغول در قرن هفتم، به تشکیل حکومت‌های ایلخانی در ایران و یونان در چین انجامید و پیوندهای سیاسی و اقتصادی دو کشور را تقویت کرد. این تعاملات، اسلام را در شرق آسیا گسترش داد و آیین بودا را به غرب آورد. زبان و ادبیات فارسی در شرق توسعه یافت و فرهنگ چینی-مغولی میان مسلمانان رایج شد. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که چه عواملی زمینه‌ساز گسترش روابط ایران و چین در دوره ایلخانان بوده و موجب تعامل گسترده این دو تمدن شد؟ بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع تاریخی، عوامل مؤثر بر مناسبات ایلخانان ایران و امپراتوری مغولی چین و پیامدهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این روابط را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که با وجود توسعه مناسبات در ابعاد مختلف، این تعاملات به دلیل تحولات سیاسی پایدار نماند و در نهایت به مبادلات اقتصادی محدود شد.

کلیدواژه‌ها: ایران، چین، حکومت ایلخانان، جاده ابریشم، مغول، روابط اقتصادی.

استاد به این مقاله: قاسمی، حسین؛ دلریش، بشری؛ ناصری‌راد، مصطفی؛ پورمحمدی املشی، نصراله (۱۴۰۴). عوامل گسترش روابط ایران و چین در دوره حکومت ایلخانان. *تاریخ اسلام*، ۲۶(۴)، ص ۹۹-۱۲۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70402.2428>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲
نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع) نویسنده‌ان دارند: حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. ©۱۴۰۴

۱. مقدمه

تمدن چین، به‌رغم قدمت دیرینه و تأثیرات فرهنگی و اقتصادی گسترده، به دلیل موقعیت جغرافیایی خود، از دیگر مراکز تمدنی از جمله ایران، فاصله داشته و در برخی دوره‌های تاریخی به عنوان یکی از منزوی‌ترین تمدن‌ها شناخته شده است.^۱ با این حال، شواهد متعدد نشان دهنده وجود روابط میان ایران و چین در طول تاریخ است که این تعاملات در متون اساطیری و ادبی نیز منعکس شده‌اند. در متون عرفانی فارسی از جمله «منطق الطیر» عطار نیشابوری، چین به عنوان مقصدی برای سلوک عرفانی معرفی شده است؛ جایی که سالکان در نهایت به آرامش درونی و کشف حقیقت دست می‌یابند. این تصویر نمادین بیانگر نقش تمدن چین در آموزه‌های عرفانی ایرانی است.^۲ علاوه بر این، برخی منابع تاریخی و اسطوره‌ای ایرانی، مردمان چین و ایران را از نسل تور، فرزند فریدون دانسته‌اند.^۳ چنین دیدگاهی در دوره اسلامی نیز تقویت شد، به‌گونه‌ای که برخی متون، ایرانیان و چینیان را از فرزندان نوح(ع) معرفی کرده‌اند.^۴ روابط رسمی ایران و چین در دوره مهرداد دوم اشکانی (۱۱۵ ق.م) آغاز شد و منجر به رونق تجاری و شکل‌گیری شبکه‌های ارتباطی، از جمله جاده ابریشم گردید. شواهدی نظیر کشف سکه‌های مهرداد دوم در ترکستان چین تأییدکننده گسترده‌ی این دادوستدها است.^۵ با این حال، سیاست خارجی چین در آن زمان محدود بوده و تعاملات آن با سرزمین‌های غرب آسیا کم‌تر توسعه یافته بود. این وضعیت با استقرار حکومت مغولی یوآن در چین (۷۷۰-۶۷۰ ق) و حکومت ایلخانان در ایران (۷۵۷-۶۵۴ ق) در قرن هفتم هجری دستخوش تغییر شد. حکومت ایلخانان ایران مشروعیت خود را تا حد زیادی از یوآن چین دریافت می‌کرد و این امر موجب گسترش مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی میان دو تمدن شد. این پژوهش با هدف بررسی عوامل مؤثر بر روابط ایران و چین در دوره ایلخانان و پیامدهای آن انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها از منابع معتبر تاریخی گردآوری شده‌اند. چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر نظریه جیمز آلن دیتور^۶ بوده که امکان تحلیل جامع‌تر این روابط را فراهم می‌کند. به‌رغم مطالعات متعدد درباره مناسبات ایران و چین، تمرکز بیش از حد بر جنبه‌های جغرافیایی و مسیرهای ارتباطی موجب شده که ابعاد فرهنگی، مذهبی و سیاسی کمتر مورد بررسی قرار گیرند. فرضیه اصلی تحقیق این است که استقرار امپراتوری یوآن در چین و حکومت ایلخانان در ایران، تأثیرات عمیقی بر مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این دو تمدن داشته است.

۱. بلخی، صور الاقالیم، ۱۳۴۷، ص ۲۸-۲۵.

۲. عطار نیشابوری، منطق الطیر، ۱۳۹۳، ص ۴۲۵.

۳. گردیزی، زین الاخبار، ۱۳۶۳، ص ۱۸-۱۶.

۴. مسعودی، اخبار الزمان، ۱۳۷۰، ص ۹۹-۹۸.

۵. پیگولوسکایا، تاریخ ایران تا پایان سده هیجده میلادی، ۱۳۵۳، ص ۵۸-۵۷.

6. James Allen Dator

۲. چارچوب نظری

بر اساس نظریه دیتور، وضعیت‌های اجتماعی حاصل ترکیب چهار مؤلفه اصلی هستند: ^۱ روندها، رویدادها، ^۲ تصورات و ذهنیت‌ها و اقدامات. ^۳ مزیت استفاده از چارچوب نظری دیتور در تحلیل وضعیت‌های تاریخی، توجه همزمان به عوامل عینی و ذهنی در شکل‌گیری تحولات است. از یک سو، این چارچوب به بررسی روندها و جریان‌های مستمر تاریخی می‌پردازد، و از سوی دیگر، وقوع رویدادهای کلیدی را که باعث تغییر مسیر این روندها می‌شوند، مورد توجه قرار می‌دهد. افزون‌بر این، نظریه مذکور نقش برداشت‌های ذهنی و تصورات تأثیرگذاران را در شکل‌گیری وضعیت‌ها برجسته کرده و تصمیمات و اقدامات ناشی از این ذهنیت‌ها را به‌عنوان محرک‌های مؤثر در تحولات تاریخی معرفی می‌کند. بر همین اساس، این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب نظری دیتور، تلاش دارد عوامل عینی و ضرورت‌های تاریخی در شکل‌گیری و توسعه مناسبات ایران و چین را بررسی کند. علاوه‌بر آن، باورها و ذهنیت‌های حاکم بر این روابط نیز تحلیل و تبیین خواهد شد، تا تصویری جامع‌تر از نحوه تعامل دو تمدن ارائه گردد.

۳. روابط ایران و چین پیش از ایلخانیان

پیش از استقرار حکومت ایلخانیان، مناسبات ایران و چین عمدتاً در چارچوب شبکه‌های تجاری جاده ابریشم و تبادلات دیپلماتیک شکل می‌گرفت. این روابط، هرچند تحت تأثیر ناامنی‌های ناشی از قبایل ترک و تحولات سیاسی منطقه با محدودیت‌هایی مواجه بود، اما همچنان به‌عنوان یکی از مسیرهای اصلی انتقال کالا، فرهنگ و اندیشه میان شرق و غرب استمرار داشت.

۳-۱. مناسبات حکومت‌های ایرانی با چین

پس از فروپاشی حکومت ساسانیان، ^۴ دولت‌های ایرانی در خراسان بزرگ به دلیل موقعیت جغرافیایی و اشتراک منافع اقتصادی، کوشیدند روابطی با چین برقرار کنند. برای نمونه، در منابع تاریخی آمده که در دوره طاهریان و سامانیان، کاروان‌های تجاری از بخارا و سمرقند به سوی چین روانه می‌شدند و این مسیرها بخشی از شبکه جاده ابریشم را فعال نگاه می‌داشت. ^۵ علی‌رغم موانع متعدد از جمله تحولات

۱. اسلاتر، نواندیشی برای هزاره نوین، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷-۱۴۴.

2. Terends

3. Events

4. Images

5. Actions

۶. دوره حکمرانی ساسانیان در تقویم هجری قمری از ۳۹۸ق (قبل از هجرت) آغاز شد و تا ۳۱ق ادامه یافت.

۷. باستانی پاریزی، *ازدهای هفت‌سر*، ۱۳۷۱، ص ۲۱۱.

سیاسی دو کشور، نامنی مسیرهای تجاری و فاصله جغرافیایی، مناسبات تجاری ایران و چین از دوره‌های پیش از اسلام برقرار بوده و حتی پس از ورود اسلام، حکومت‌هایی مانند سامانیان (۲۶۱-۳۹۵ ق) غزنویان (۳۶۶-۵۸۲ ق) و سلجوقیان (۴۲۹-۵۹۰ ق) در حفظ این روابط اهتمام ورزیدند. شواهد تاریخی این مناسبات در متون کهن مشاهده می‌شود. برای نمونه، ثعالی در «ثمار القلوب» به رونق تجارت با چین پرداخته و تأکید می‌کند که تاجران ایرانی کالاهای ارزشمند و نادری از چین وارد می‌کردند.^۱ علاوه بر این، ضرب‌المثل‌های متداول چینی در برخی منابع اسلامی ذکر شده که نشان‌دهنده پذیرش تمدن اسلامی در میان چینیان است. «مردم دنیا ... جز ما ... همه کور هستند، مگر اهل بابل (مسلمانان) که دارای یک چشم هستند» (همان، ص ۳۳۶). اطلاعات موجود در منابع چینی درباره مناسبات سامانیان و چین محدود است، اما برخی منابع اسلامی به روابط سیاسی محدود میان این دو اشاره کرده‌اند. گردیزی درباره تبادل سفیر میان نصرین احمد سامانی (۳۳۱ ق) و امپراتوری چین، به تلاش‌های دیپلماتیک آن دوره اشاره کرده است. براساس این روایت، یکی از زندانیان تکفیر شده در نیشابور، پس از فرار به چین، به دربار امپراتور راه یافت و به مقام وزارت دست پیدا کرد. او با بهره‌گیری از قدرت و نفوذ خود، امپراتور چین را علیه سامانیان تحریک کرد. در واکنش به این اقدامات، امپراتور چین گروهی از دانشمندان درباری را به بخارا اعزام کرد و در نامه‌ای از امیر نصر سامانی خواست تا از امپراتور چین اطاعت کرده و خراج پردازد. امیر نصر، برای نمایش قدرت نظامی خود، دستور داد که سپاهیان جوان و مجهز، از بیابان تا بخارا در صفوف منظم قرار گیرند تا سفیران چین از میان آن‌ها عبور کنند. به این ترتیب، او نشان داد که توان نظامی لازم برای مقابله با چنین تهدیداتی را دارد.^۲ در دوران سامانیان، وزیر دانشمند ابوعبدالله جیهانی (۳۳۰ ق) به‌عنوان یکی از اصلاح‌گران دیوان‌سالاری شناخته می‌شود. او سفیرانی را به نقاط مختلف جهان فرستاد تا از نظام‌های اداری کارآمد الگو بگیرد. دیوان‌سالاری چین یکی از نمونه‌هایی بود که مورد توجه جیهانی قرار گرفت و وی تلاش کرد برخی از روش‌های اداری چینی را در ایران اجرا کند.^۳ به‌درستی مشخص نیست که جیهانی دقیقاً از چه بخش‌هایی از دیوان‌سالاری چین بهره برده است، اما مقدسی اشاره کرده که وی مسافران و تاجران را دعوت کرده و از آن‌ها درباره کشورهای که دیده بودند و نحوه اداره آن‌ها پرس‌وجو می‌کرده است.^۴ این روند نه تنها موجب تعاملات اداری، بلکه زمینه‌ای برای گسترش روابط تجاری ایران و چین فراهم کرد.

۱. آذری، تاریخ روابط ایران و چین، ۱۳۶۷، ص ۱۲۰-۹۵.

۲. ثعالی نیشابوری، ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب، ۱۳۷۶، ص ۳۳۷-۳۳۶.

۳. گردیزی، زین الاخبار، ۱۳۶۳، ص ۱۶۱.

۴. ابن حوقل، صورة الارض، ۱۳۶۴، ص ۲۱۰.

۵. مقدسی، آفرینش و تاریخ، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵.

۳-۲. روابط حکومت‌های ترک‌نژاد ایران با چین (غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی)

با وجود تمایل جدی به استمرار مناسبات میان تمدن‌های چین و ایران، عوامل مختلفی از تداوم این روابط جلوگیری می‌کردند. یکی از مهم‌ترین موانع، قبایل ترک بودند که در شمال چین، جنوب سبیری و کرانه‌های سیحون مستقر شده و نقش عمده‌ای در ناامنی مسیرهای ارتباطی ایفا می‌کردند. گردیزی (۴۵۳ ق) در توصیف سبک زندگی این قبایل چنین می‌نویسد: «ایشان را کشت و زرع نباشد و کشت ایشان غارت باشد. چون فرزندی آیدشان، شمشیر آخته پیش او نهند و پدر گوید: مرا از زر و سیم مال نیست که از بهر تو میراث ماند، این میراث توست».^۱ ابن فضلان (۳۱۰ ق) نیز در سفرنامه‌اش به ناامنی ناشی از قبایل ترک اشاره کرده و آنان را مردمانی جنگجو و خطرناک توصیف کرده است.^۲ این وضعیت، توسعه روابط ایران و چین را به چالش کشیده و موجب ایجاد محدودیت‌های جدی در مسیرهای تجاری و دیپلماتیک شده بود. با ورود قبایل ترک به جهان اسلام، حکومت‌های ترک‌نژاد همچون غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان در شرق ایران به قدرت رسیدند. این حکومت‌ها، به‌رغم بهره‌گیری از میراث تمدنی ایرانی، به دلیل عدم انسجام سیاسی و تمرکز بر فتوحات نظامی، نتوانستند روابط گسترده‌ای با چین برقرار کنند.

۱) حکومت غزنویان به ویژه در دوران سلطان محمود غزنوی، به دلیل تسلط بر بخش ایرانی جاده ابریشم، توانست روابط محدودی با چین و ترکستان شرقی برقرار کند.^۳ با این حال، توجه غزنویان به فتوحات در هند، مانع از توسعه روابط پایدار با چین شد.

۲) حکومت سلجوقیان به دلیل درگیری‌های داخلی و تمرکز بر بغداد و مناطق غربی، کمتر به برقراری روابط با چین پرداخته‌اند. در دوره سلجوقیان، بازرگانان مسلمان و ایرانی مقیم چین، نقش مهمی در رونق تجارت دریایی ایفا کردند. همکاری با دولت سونگ چین موجب افزایش حجم تجارت دریایی شد و بازرگانان مسلمان به مقامات تجاری مهم در بنادر چین دست یافتند.^۴

۳) حکومت خوارزمشاهیان به‌رغم تماس‌های سیاسی با قراختاییان، مستقیماً با چین تعامل نداشتند. قراختاییان، که گاهی در منابع اسلامی با عنوان «ختانیان و کی‌تان‌ها» از آنها یاد شده است، در نبرد قطوان (۵۳۶ ق) با سلجوقیان درگیر شدند و بر ماوراءالنهر تسلط یافتند.^۵ با این حال، عدم اشتراک تمدنی میان قراختاییان و چین موجب شد که روابط این حکومت‌ها با چین محدود بماند.

۱. گردیزی، *زین الاخبار*، ۱۳۶۳، ص ۵۲.

۲. ابن فضلان، *سفرنامه*، ۱۳۴۵، ص ۶۹.

۳. باستانی پاریزی، *ازدهای هفت سر*، ۱۳۷۱، ص ۲۳۰.

۴. باسورث، *سفارتی منسوب به امپراتوری چین*، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰.

۵. جوینی، *تاریخ جهانگشا*، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۷۵.

بررسی تاریخ روابط حکومت‌های ترک‌نژاد ایران با چین نشان می‌دهد که به رغم وجود زمینه‌های تجاری و دیپلماتیک، ناامنی مسیرهای ارتباطی، بی‌ثباتی داخلی و اولویت‌های نظامی، مانع از توسعه پایدار این روابط شد. بازرگانان مسلمان نقش مهمی در تعاملات اقتصادی ایفا کردند، اما حکومت‌ها، به دلیل ساختار سیاسی و دغدغه‌های داخلی، موفق به ایجاد مناسبات رسمی با چین نشدند.

۴. استقرار حکومت ایلخانیان و گسترش روابط ایران و چین

پیش از استقرار ایلخانیان، روابط ایران و چین با موانع متعددی مواجه بود. با به قدرت رسیدن ایلخانیان، این روابط وارد مرحله‌ای جدید شده و تحولی بنیادین در مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایجاد شد. دوره ایلخانیان را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ تعاملات ایران و چین دانست؛ چراکه روابط دو کشور از این زمان به سطح بالاتری ارتقاء یافته و دامنه گسترده‌تری پیدا کرد. برخلاف دوره‌های پیشین که مناسبات ایران و چین مقطعی و ناپایدار بود، در عصر مغول ارتباطات دو کشور هدفمند، باقاعده و مستمر شد. شکل‌گیری این روابط در چارچوب سیاست‌های امپراتوری مغول صورت گرفت و به دلیل گستردگی قلمرو مغول‌ها، ایران و چین به دو مرکز مهم در این امپراتوری تبدیل شدند. چنگیزخان مغول در سال ۶۰۳ ق، قبایل مغول را تحت سلطه خود درآورد و در سال ۶۱۲ ق. حملات خود به چین شمالی را آغاز کرد. فتوحات مغول تا ۷۱۸ ق. ادامه یافت^۱ با گسترش قلمرو مغول، توسعه روابط تجاری و سیاسی میان ایران و چین اهمیت بیشتری یافت. چنگیزخان از سلطان محمد خوارزمشاه (۵۹۶-۶۱۷ ق) درخواست کرد که امنیت مسیرهای تجاری را تأمین کند، اما پس از واقعه اترار و قتل سفیران مغول، این روابط به جنگ منتهی شد.^۲ پس از چنگیزخان، اکتای قاآن (۶۲۶-۶۳۹ ق) قدرت را در دست گرفت و سیاست‌های توسعه‌طلبانه را تا حدی متوقف کرد. با روی کار آمدن قوبیلای قاآن (۶۵۷-۶۹۳ ق) فتح چین بار دیگر از سر گرفته شد و او توانست سلسله یوآن را در چین تأسیس کند. قوبیلای پکن را به پایتخت خود برگزید و برای حفظ اداره کشور از مشورت مقامات چینی بهره گرفت.^۳ او تحت تأثیر رهبران بودایی مانند فاگس پا به آیین بودا گرایش یافت و اصلاحاتی در ساختار حکومتی چین اعمال کرد.^۴ یکی از مهم‌ترین تحولات این دوره، ورود ایرانیان مسلمان به سیاست چین بود. در قرن هفتم و هشتم هجری، دین اسلام و زبان فارسی در چین رواج بیشتری یافت.^۵ ایرانیان در حکومت چین صاحب مناصب مهمی

۱. رشیدالدین همدانی، جامع التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۴۴۹.

۲. جوزجانی، طبقات ناصر، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۰۳.

۳. مورگان، مغول‌ها، ۱۳۷۱، ص ۱۴۶.

۴. متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ۱۳۶۴، ص ۶۰.

۵. ابن بطوطه، سفرنامه، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۶۴۵.

شدند، از جمله احمد بناکتی (۶۸۰ ق) که لقب شوفنچان را دریافت کرد و به جایگاه بالایی در حکومت رسید.^۱ سید اجل بخاری (۶۹۱ ق) که از سال ۶۷۳ تا ۶۷۸ ق. به عنوان فرماندار یوننان در جنوب چین فعالیت داشت و نقش مهمی در گسترش اسلام ایفا کرد.^۲ به علاوه عدم تعصب دینی مغولان موجب شد که ایرانیان مسلمان بتوانند در ساختار حکومتی چین فعالیت کنند و فرهنگ و اعتقادات خود را توسعه دهند. حضور مقامات ایرانی در دربار مغولی چین موجب افزایش همزیستی فرهنگی میان مسلمانان ایرانی تبار و بوداییان این سرزمین شد و زمینه‌ای برای تضمین منافع اقتصادی و سیاسی دو کشور فراهم آورد.

۴-۱. گسترش مناسبات همه‌جانبه با سلسله مغولی «یوان»

در دوره ایلخانان، سلطه مغولان بر بخش‌های وسیعی از آسیا زمینه‌ساز گسترش روابط ایران و چین شد. مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در این دوره به‌طور هم‌زمان عمل کردند و ارتباطات میان دو تمدن را تقویت نمودند. تصمیمات حاکمان نه‌تنها توسعه روابط دیپلماتیک و تجاری را در پی داشت، بلکه به تبادل دانش و فرهنگ نیز انجامید. این مقطع تاریخی را می‌توان مرحله‌ای کلیدی در تعاملات پایدار میان ایران و چین دانست.

۴-۱-۱. روابط سیاسی و اداری ایران و چین در دوره ایلخانان

با به قدرت رسیدن منگوقاآن، برادرش هلاکو مأمور ادامه فتوحات در غرب، به ویژه در ایران، شد. بنا بر روایت جوینی و رشیدالدین، منگوقاآن از استعدادهای سیاسی و نظامی هلاکو آگاه بود و او را برای تثبیت حکومت مغول در این منطقه برگزید.^۳ مأموریت هلاکو شامل تأمین نظم در اولوس تولوی^۴ و تحکیم

۱. رشیدالدین همدانی، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۶۴۳.

۲. کنث، اسلام صراط مستقیم، ۱۳۴۴، ج ۱، ص ۹۱۴.

۳. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۵۰.

۴. چنگیز در زمان حیات خود به هر یک از چهار پسرش یک اولوس و یک اینجو یعنی درآمدی که متناسب با احتیاجات دربار و اطرافیان او باشد، داده بود (گروسه، امپراطوری صحرائنوردان، ۱۳۶۵، ص ۴۱۵). اولوس عبارت از همه مردم ایل یا شهر یا منطقه‌ای بود که خان مغول به فرزندان خود می‌بخشید. منظور از آن دارایی غیرمنقول همراه با ساکنانش بود که در قلمرو وسیعی قرار داشت و از جانب خان و بعدها «قاآن» بین فرزندان و حتی خاتونان تقسیم می‌شد. اولوس‌های چهارگانه ایلات و شهرهایی بود که چنگیزخان پس از فتوحات بزرگ، طبق سنت، بین چهار پسر اصلی خود جوجی چغتای، اگتای و تولوی تقسیم کرد. اولوس تولوی سرزمین اصلی آبا و اجدادی چنگیزخان یعنی دره‌های رود کرولن، اونون و اورخون و دامنه‌های جبال قراقرم را شامل می‌شد این منطقه که هسته مرکزی قلمرو مغولان محسوب می‌شد، زیستگاه و پورت (جایگاه) اصلی قبیله و خاندان چنگیزخان بود. منطقه قراقرم پورت اصلی چنگیزخان بود (بیانی، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، ۱۳۸۴، ص ۲۶۰، ۲۶۱).

حاکمیت مغول در ایران بود. با تقسیم سرزمین‌های فتح شده میان فرزندان چنگیزخان، خطر جدایی مناطق تحت نفوذ مغولان وجود داشت. به همین دلیل، هلاکو برای اثبات حسن نیت خود، فرزند محبوبش مغول‌اغور را همراه بخشی از خاندان سلطنتی در مغولستان باقی گذاشت.^۱ وی پس از ورود به ایران موفق به تصرف قلاع اسماعیلیه شد که پیش‌تر معضلی جدی برای فرمانروایان منطقه محسوب می‌شد. همچنین، با فتح بغداد و براندازی خلافت عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ق) پایه‌های حکومت ایلخانی تثبیت گردید. مطابق سنت مغولی، بخشی از غنایم ایران به دربار قآن ارسال شد.^۲ در سال ۶۵۷ ق. و پس از درگذشت منگوقاآن، قویلای قآن قدرت را در دست گرفت و پایتخت خود را در پکن قرار داد. حکومت جدید مغولی در چین، به‌رغم ماهیت بیگانه، به تدریج در ساختار اداری و سیاسی چین ادغام شد. این تحول بر روابط ایران و چین نیز تأثیرگذار بود، چنان‌که در منابع تاریخی به اعزام سفرا و هیئت‌های سیاسی میان ایلخانان ایران و دودمان یوآن چین اشاره شده است. برای نمونه، در دوره آباقاخان (۶۶۳-۶۸۰ ق) سفیرانی به دربار قویلای قآن فرستاده شدند و در مقابل، نمایندگان یوآن نیز به ایران آمدند. همچنین در زمان غازان‌خان (۶۹۴-۷۰۳ ق) روابط تجاری و سیاسی میان دو دولت گسترش یافت و مبادلات کالاهایی چون ابریشم، کاغذ و ادویه از مسیر جاده ابریشم رونق گرفت. این شواهد نشان می‌دهد که تعاملات ایران و چین در این دوره صرفاً ادعای کلی نبود، بلکه در قالب روابط دیپلماتیک و تجاری مشخص تحقق یافت. هلاکو ضمن پذیرش قویلای به‌عنوان خان اعظم، برای دریافت حمایت نظامی از او درخواست نیرو کرد و در مقابل، عنوان ایلخان (تابع خان بزرگ) را برگزید.^۳ بسیاری از پژوهشگران این عنوان را بیانگر وابستگی ساختاری ایلخانان به حکومت مرکزی مغول دانسته‌اند.^۴ در دوران آباقاخان، هرچند حکومت ایلخانی استقلال نسبی یافته بود، اما وابستگی مشروعیت آن به تأیید مغولان پکن همچنان محسوس بود.^۵ آباقا^۶ خود را دست‌نشانده قویلای قآن دانسته و حکومتش را وابسته به پذیرش خان اعظم می‌دید. وی حتی در اولین اقدام رسمی، طی نامه‌ای از قویلای درخواست تأیید حکومت خود را کرد، امری که نشانگر وابستگی شدید ساختار قدرت ایلخانی به مغولان چین بود.^۷ با به قدرت رسیدن احمد تکودار، نخستین ایلخان مسلمان، تلاش‌هایی برای استقلال از مغولان چین شکل گرفت.

۱. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۳.

۲. رشیدالدین همدانی، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۷۱۷.

۳. بیانی، دین و دولت در عصر مغول، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۳۶.

۴. زریاب خویی، سازمان اداری ایران در زمان حکومت ایلخانان، ۱۳۶۶، ص ۴۳.

۵. بیانی، دین و دولت در عصر مغول، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۳۶.

۶. آباقاخان فرزند و جانشین هلاکوخان و دومین پادشاه از سلسله ایلخانان ایران است که در سال ۶۶۳ رسماً به حکومت

رسید (آشتیانی، تاریخ مغول، ۱۳۶۴، ص ۵۸۶).

۷. وصاف‌الحضرة، تحریر تاریخ و صاف، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۵۳.

تکودار ضمن تغییر دین خود، عنوان سلطان را به جای ایلخان برگزید و به جای تعامل با پکن، روابط خود را با کشورهای اسلامی از جمله ممالیک مصر تقویت کرد.^۱ این تغییرات با مخالفت مغولان سنت‌گرا روبرو شد و در نهایت با حمایت قوبیلای قآن، ارغون خان (۶۸۳-۶۹۰ ق) موفق به برکناری تکودار شد. ارغون در راستای تحکیم روابط سیاسی با چین، به ازدواج سیاسی با شاهزاده‌ای از خاندان سلطنتی مغول نیز اندیشید.^۲ روابط ایلخانان با چین تا زمان غازان خان همچنان در چارچوب وابستگی سیاسی باقی ماند. اما با به قدرت رسیدن غازان (۶۹۴-۷۰۳ ق) تحولات اساسی در مشروعیت حکومت ایلخانیان رخ داد. غازان خان ضمن اعلام استقلال سیاسی، لقب سلطان را برای خود برگزید و تمامی نشانه‌های تابعیت از دربار چین، از جمله نام خان بزرگ، را از سکه‌های ایلخانی حذف کرد.^۳ با این حال، تعاملات دیپلماتیک با چین همچنان ادامه یافت و سفیرانی میان دو حکومت رد و بدل شدند. در دوران الجایتو، هرچند ایران استقلال یافته بود، اما دربار چین سفیرانی برای تأیید سلطنت وی ارسال کرد.^۴ آخرین ایلخان، ابوسعید، برخلاف پیشینیان خود، نیازی به تأیید از سوی چین ندید، اما برخی منابع چینی از ارسال خراج به دربار پکن در این دوره یاد کرده‌اند.^۵

۴-۱-۲. روابط علمی و فرهنگی ایران و چین در دوره ایلخانیان

از زمان هلاکوخان به بعد که روابط بین ممالک اسلامی مرکز و مغرب آسیا با چین رو به افزایش نهاد، معماری چینی‌ها در ممالک اسلامی، مخصوصاً از سبک معماری چینی، چیزی که بیشتر در میان مسلمین تأثیر گذاشته، یک نوع گنبد است، که در مقابر و مساجد اسلامی از معابد چینی و بودایی اقتباس شده است.^۱ در جریان فتح ایران، هنرمندان و معماران چینی همراه هلاکوخان وارد ایران شدند و در تزئین مساجد با کاشی‌کاری‌های نفیس مشارکت کردند.^۲ در حوزه پزشکی، پزشکان ایرانی و چینی همکاری علمی داشتند. گروهی از پزشکان مسلمان با بهره‌گیری از طب اسلامی در شهرهایی همچون پکن و شانگ‌جو فعالیت کردند.^۳ همچنین، هلاکوخان تعدادی از اطباء چینی را با خود به ایران آورد و طبق گزارش رشیدالدین، پس از مصرف داروی آنان درگذشت.^۴ در دوره غازان خان، پزشکان ایرانی در مراکز

۱. رشیدالدین همدانی، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۱۲.

۲. پولو، سفرنامه، ۱۳۵۰، ص ۳۷-۳۹.

۳. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۸۵.

۴. القاشانی، تاریخ الجایتو، ۱۳۸۴، ص ۳۲.

۵. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۲۷۱.

۶. قدیانی، تأثیر فرهنگ و تمدن ایران در جهان، ۱۳۸۴، ص ۱۵۷.

۷. دولاندن، تاریخ جهان، ۱۳۸۵، ص ۴۴۱.

۸. جین یوآن، اسلام در چین، ۱۹۹۴، ص ۱۴۶-۱۴۵.

۹. رشیدالدین همدانی، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۰۵.

علمی همچون ربیع رشیدی به تشریح و کالبدشکافی اجساد پرداخته و حتی سیستم گردش خون را بر روی انسان‌های زنده آزمایش کردند.^۱ در علم نجوم، مسلمانان تأثیر بسزایی بر نجوم چین داشتند. منگوقاآن از هلاکوخان خواست تا خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ ق) را به چین بفرستد، اما هلاکو ترجیح داد از تخصص وی در ساخت رصدخانه مراغه بهره گیرد.^۲ همچنین، مسلمانان ابزار اخترشناسی تورکوئوم^۳ که توسط جابر بن افلاح ابداع شده بود را به نجوم چین وارد کردند.^۴ در عرصه نگارگری، چینی‌ها تأثیر شگرفی بر هنر ایرانی گذاشتند. سبک مینیاتور چینی که برگرفته از سبک مانوی ایرانی بود، در عهد ایلخانان رواج یافت^۵ و نسخه‌های مصور شاهنامه فردوسی تحت تأثیر نگارگری چینی تهیه شد.^۶ نفوذ زبان فارسی در چین نیز در این دوره چشمگیر بود؛ به طوری که فارسی علاوه بر دیوان و دربار، زبان دینی اغلب مسلمانان چین بود. این زبان در زندگی مذهبی مسلمانان چین همچون عربی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود و بیشتر کتاب‌های مذهبی و عرفانی مورد استفاده در مدارس دینی فارسی بودند. برای نمونه مسلمانان چین تا امروز عالم دینی را «آخوند» می‌خوانند و برای اسامی نمازهای پنج‌گانه اصطلاحات فارسی «نماز بامداد، نماز پیشین، نماز دیگر، نماز شام، نماز خفتن را به‌کار می‌بردند و روزهای هفته را شنبه، یکشنبه، دوشنبه، سه‌شنبه، چهارشنبه، پنج‌شنبه و آدینه می‌خوانند. همچنین به جای کلمه «الله» خدا، به جای عمامه «دستار»، به جای وضو «آبدست» و به جای طهارت «پاکیزگی» به‌کار می‌بردند و نماز خود را با «به نام خداوند بخشنده مهربان» آغاز می‌کنند.^۷ ابن بطوطه (۷۷۹ ق) گزارش داده که موسیقی و شعر فارسی در دربار چین مورد توجه قرار داشت. به اعتقاد وی، در خارج از دارالاسلام، در کشور چین با اصطلاحات فارسی از جمله پاسوانان،^۸ غلامان پرده‌دار،^۹ اسپاهیان،^{۱۰} نیزه‌داران،^{۱۱} تیغ‌داران،^{۱۲} جانداران^{۱۳} و پیادگان^{۱۴} مواجه می‌شویم که نشان‌دهنده عمق زبان فارسی در چین

۱. همان، ص ۳۷۲-۳۶۵.

۲. نیدهام، تاریخ تحول دانش ریاضیات و نجوم در چین، ۱۳۸۳، ص ۲۷۰.

3. Torcoetum

۴. همان، ص ۲۷۱-۲۷۰.

۵. قدیانی، تأثیر فرهنگ و تمدن ایران در جهان، ۱۳۸۴، ص ۱۵۷.

۶. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ۱۳۸۷، ص ۵۶۰.

۷. مرادزاده، چگونگی نفوذ و گسترش اسلام در چین، ۱۳۸۲، ص ۳۲۱.

۸. البصوانان

۹. الممالیک البردداریه

۱۰. الاصباهیه

۱۱. النزداریه

۱۲. التغداریه

۱۳. الجنداریه

۱۴. البیاده

است. همچنین نقل است که در شهر خنسا (کین سایی) در حضور پسر قرقطی امیرالامرای چین، شعر پارسی می خواندند؛ شعری که چند بار تکرار شده و این بطوطه آن را از زبان خنیاگران به یاد سپرده و در کتابت عربی به این شکل قید شده است:

«تا دل بمحنت دادیم * در بحر فکر افتادیم * جن در نماز استادیم * قوی بمحراب اندری»^۱. این شعر از شاعر شیرین سخن فارسی، سعدی شیرازی است که از طبیعت وی بوده و شکل درست آن چنین است:

«تا دل به مهرت داده ام * در بحر فکر افتاده ام * چون در نماز استاده ام * گویی به محراب اندری»^۲ و این نشان می دهد که زبان فارسی در آن عهد تا چه اندازه مقبول غیرایرانیان بوده که پسر یکی از امرای چین به شنیدن العنان شورانگیز آن عشق داشته و از آن لذت می برده و همچنین نفوذ اشعار سعدی را تا سرزمین دوردستی چون چین نشان می دهد و به قول خود سعدی: «ذکر جمیل سعدی، که در افواه عالم افتاده است، و صیت سخنش، که در بسیط زمین رفته، و قصب الجیب حدیثش، که همچون شکر می خورند، و رقعه منشآتش، که چون کاغذ زر می برند»^۳. روابط علمی و فرهنگی این دوره تأثیراتی برجای گذاشت که حتی تا امروز قابل بررسی است.

۴-۱-۳. روابط تجاری و بازرگانی ایران و چین در دوره ایلخانان

روابط تجاری ایران و چین در دوره ایلخانان، در پرتو سلطه مغولان بر بخش های گسترده ای از آسیا گسترش یافت و موجب گسترش تبادلات اقتصادی میان این مناطق شد. در این دوره، برای نخستین بار در تاریخ، چین از طریق یک مسیر بین المللی به اروپا متصل شد. این شاهراه از کریمه در روسیه آغاز شده، از اترار گذشته و به پکن می رسید؛ همچنین مسیر طرابوزان به تبریز و شهرهای مرکزی ایران وصل شده و از آنجا به کاشغر و کانسو امتداد داشت. این مسیر از راه آلمالیغ و بیش بالیغ در آسیای مرکزی به استان های شرقی امپراتوری مغول متصل می شد.^۴ در زمان هلاکو خان (۶۵۴ تا ۶۶۳ ق) تجارت زمینی با چین گسترش یافت. دربار ایلخانی علاقه زیادی به کالاهای تجملی نشان داد و در همین راستا، پارچه های ابریشمی و ظروف چینی از طریق بازرگانان چینی وارد ایران شد.^۵ در دوره اباقاخان، شهر تبریز به پایگاه تجاری مهمی برای مبادلات شرق و غرب تبدیل شد^۶ و مناسبات بازرگانی ایران و چین رشد قابل توجهی یافت. علاوه بر تبریز، شهر خوارزم نیز مرکز تبادلات تجاری چین و مغول شد، و کاروان های

۱. ابن بطوطه، سفرنامه، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۸-۹.

۲. سعدی، کلیات سعدی، ۱۳۸۷، ص ۶۶۰.

۳. سعدی، گلستان سعدی، ۱۳۸۵، ص ۳۷.

۴. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، ۱۳۶۳، ص ۱۲۴.

۵. گروسه، امپراطوری صحرانوردان، ۱۳۶۵، ص ۵۱۴.

۶. پرایس، تاریخ هنر اسلامی، ۱۳۶۴، ص ۹۶.

بازرگانی کالا‌های خود را از آسیای مرکزی و شرقی به این شهر می‌آوردند.^۱ در دوره ارغون، با وجود رکود نسبی تجارت، مارکوپولو اشاره می‌کند که تجار هند انواع ادویه، سنگ‌های قیمتی، مروارید، پارچه‌های زربافت و عاج فیل را به بندر هرمز وارد کرده و با خریداران معامله می‌کردند.^۲ اما در دوره گیخاتو، بحران مالی باعث شد که ایلخان با پیشنهاد وزیر خود صدرالدین زنجانی، به تقلید از قوبیلای قآن، پول کاغذی را رواج دهد. این پول که «چاو» نام داشت، در کشورهای همسایه ایران نیز متداول شد.^۳ با این حال، ایرانیان برخلاف چینی‌ها استقبال زیادی از این روش نکردند و به سرعت استفاده از آن متوقف شد.^۴ غازان خان برای مقابله با مشکلات اقتصادی، تجارت با چین را تقویت کرد. او ملک معظم فخرالدین احمد را در سال ۶۹۷ ق. به‌عنوان سفیر به دربار تیمورقآن فرستاد. تیمور نیز نماینده‌ای به نام «تقای» را با هدایای فراوان و با هدف گسترش روابط تجاری به ایران ارسال کرد.^۵ غازان خان همچنین حفظ امنیت و انتظام مسیرهای تجاری را جدی گرفت؛ هنگامی که در شهر واسط شورشیان گروهی از بازرگانان مغول را که از چین به شامات سفر می‌کردند، به قتل رساندند، ایلخان مغول سپاهی به بغداد فرستاد و شورشیان را سرکوب کرد.^۶ در دوره الجایتو، با وجود مشکلاتی که با اَلْوَلُوسُ جَغَتَی^۷ پیش آمد، تجارت با چین همچنان ادامه داشت. او با تأسیس سلطانیه، بخشی از تجارت بین‌المللی را تحت نظارت خود درآورد.^۸ در این دوران، جاده ابریشم، که بخش زیادی از آن در سرزمین‌های ایلخانی قرار داشت، رونق فراوانی پیدا کرد. اما در دوره ابوسعید بهادرخان (۷۱۶ تا ۷۳۶ ق) تجارت شرق و غرب با کاهش مواجه شد. اختلافات میان امرای ایلخانی موجب درگیری‌های داخلی شد و نقش اصلی تصمیم‌گیری دربار به امیر چوپان واگذار شد. از سوی دیگر، وحدت رهبری بین الوس‌های چهارگانه امپراتوری مغول از میان رفت و این امر باعث اختلال در مسیر تجاری آسیا شد. بر اثر این تحولات، شاهراه بزرگ کریمه، ماوراءالنهر و چین بسته شد.^۹

۱. آشتیانی، تاریخ مغول، ۱۳۶۴، ص ۵۸۶.

۲. پولو، سفرنامه، ۱۳۶۹، ص ۴۸.

۳. همان، ص ۲۰۰.

۴. بارکهاوزن، امپراطوری زرد (چنگیزخان و فرزندانش)، ۱۳۴۶، ص ۲۲۹.

۵. آذری، تاریخ روابط ایران و چین، ۱۳۶۷، ص ۱۲۲.

۶. بیانی، دین و دولت در عصر مغول، ۱۳۷۰، ج ۳، ص ۹۷۳.

۷. اولوس‌های چهارگانه ایلات و شهرهایی بود که چنگیزخان پس از فتوحات بزرگ، طبق سنت، بین چهار پسر اصلی خود جوچی چغتای، اگتای و تولوی تقسیم کرد. اولوس جغتای از مرز مغولستان شروع می‌شد و ایالات متصرفی حکومت قراختانی و همه شهرهای ماوراءالنهر را که تا آن زمان فتح شده بود، دربرمی‌گرفت (بیانی، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، ۱۳۸۴، ص ۲۶۱-۲۶۰).

۸. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، ۱۳۶۳، ص ۱۴۰.

۹. بوات، تاریخ مغول، ۱۳۸۳، ص ۶۴.

این دوره نشان‌دهنده اوج و افول مناسبات تجاری ایران و چین در دوران حکومت ایلخانیان و تأثیرات گسترده سیاسی و اقتصادی این روابط بر منطقه بود.

۵. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

چنانکه از مرور تاریخ روابط ایران و چین پیدا است، دو کشور قبل از ایلخانیان روابط محدودی داشتند، اما در این دوران روابط آنها از ابعاد مختلف رو به گسترش نهاد. با بررسی عوامل موثر و با مبنا قرار دادن چارچوب مفهومی پژوهش، می‌توان این موضوعات را به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

۵-۱. روندهای شکل‌دهنده و تقویت‌کننده روابط ایران و چین

روابط میان ایران و چین طی فرآیندی تاریخی و تحت تأثیر مجموعه‌ای از تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شکل گرفته و تقویت شده است. برخی از مهم‌ترین این تحولات عبارتند از: روابط تجاری میان ایران و چین، با وجود محدودیت‌ها، بر پایه نیازهای متقابل شکل گرفت و تبادل تجار موجب رونق بازرگانی و شناخت متقابل دو ملت شد. با شناخت تدریجی مسیرهای زمینی و دریایی و تکمیل شبکه جاده ابریشم، موانع ارتباطی کاهش یافت و تعاملات اقتصادی و دیپلماتیک گسترش پیدا کرد. در همین حال، تغییر دیدگاه‌های اندیشمندان ایرانی نسبت به جامعه غیرمسلمان چین، زمینه‌ساز افزایش تمایل به شناخت و توسعه روابط شد.

۵-۲. رویدادها و تحولات بنیادین در مسیر توسعه روابط ایران و چین

۵-۲-۱. سلطه همزمان مغولان بر ایران و چین

با فتح ایران توسط مغولان و همزمانی سلطه شاخه‌های مختلف امپراتوری مغول بر ایران و چین، وضعیتی منحصر به فرد شکل گرفت که در آن یک قدرت سیاسی واحد بر دو قلمرو پهناور حکمرانی می‌کرد. این وحدت سیاسی، زمینه‌ساز گسترش تعاملات دیپلماتیک، تجاری و فرهنگی میان ایران و چین در دوره ایلخانیان شد.

۵-۲-۲. ایلخانیان و مغولان: آغاز یک همگرایی تاریخی میان ایران و چین

پس از فتح بخش‌های وسیعی از آسیا توسط مغولان و تقسیم مناطق میان شاخه‌های مختلف خاندان چنگیز، هلاکوخان به عنوان حاکم سرزمین‌های غربی، قویلی را به‌عنوان خان بزرگ پذیرفت. این پذیرش زمینه‌ساز شکل‌گیری سلسله ایلخانیان در ایران شد. در دوران حکومت هلاکو تا غازان خان، روابط ایلخانیان با حکومت مرکزی مغول در چین مستحکم‌تر شد و همین امر موجب هم‌راستایی سیاست‌های ایرانیان و چین در زمینه‌های مختلف گردید. در این دوره، همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی میان ایران و چین افزایش یافت و مناسبات دیپلماتیک دو کشور تقویت شد. این تحولات نه تنها ساختار

روابط میان این دو تمدن را دگرگون کرد، بلکه تأثیر قابل توجهی بر توسعه مناسبات سیاسی، تجاری و فرهنگی میان ایران و چین برجای گذاشت. با شکل‌گیری این روابط، تبادلات علمی و هنری نیز میان دو ملت رونق گرفت. ایران و چین در زمینه‌هایی چون معماری، هنر،^۱ تجارت و دیپلماسی، تعامل گسترده‌ای داشتند که تأثیرات آن تا قرن‌ها بعد در تاریخ دو کشور به چشم می‌خورد.

۵-۲-۳. تحول نگرش ایرانیان نسبت به چین در دوره ایلخانی و تأثیر آن بر روابط دو کشور

تصورات مردم و حاکمان ایران نسبت به چین در دوره ایلخانیان دچار تحولی مثبت شد و این امر نقش بسزایی در گسترش روابط دو کشور ایفا کرد. این تغییر نگرش، حاصل تعاملات گسترده سیاسی، اقتصادی و فرهنگی میان ایران و چین بود که به تدریج دیدگاه‌های پیشین را اصلاح کرد و زمینه‌ساز ارتباطات پایدارتر شد. مهم‌ترین این تصورات عبارتند از:

۱) **اصلاح دیدگاه‌های غیرواقعی و جایگزینی آن‌ها با شناخت واقعی:** مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که تصورات اولیه ایرانیان از چین، اغلب حالتی افسانه‌ای داشت؛ مانند روایت‌هایی از ازدواج شاه چین با دختری از پری‌زادگان.^۲ این باورها، چین و مردمان آن را موجوداتی اسرارآمیز و موهوم جلوه می‌دادند. با افزایش تعاملات و رفت‌وآمدهای تجار و فرستادگان، شناخت دقیق‌تر و واقعی‌تری از چین شکل گرفت که زمینه‌ساز روابط پایدارتر شد.

۲) **تصویرسازی چین به‌عنوان کشوری پیشرفته و متمدن:** آثار نویسندگان و گزارش‌های سفر، چین را به‌عنوان کشوری پیشرفته و متمدن معرفی می‌کردند و دستاوردهای فناوری و تمدنی آن را برای ایرانیان آشکار می‌ساختند. این تصویرسازی، موجب تغییر دیدگاه عمومی و ایجاد نگرشی مثبت نسبت به چین شد، که در نهایت به تحکیم روابط تجاری و فرهنگی کمک کرد.

۳) **بازنگری در نگرش‌های مذهبی و شناخت سودمندی روابط با چین:** چین در نگاه اولیه به‌عنوان جامعه‌ای مشرک و بت‌پرست شناخته می‌شد و برخی جریان‌های مذهبی از برقراری ارتباط با آن استقبال نمی‌کردند. اما با تغییر تدریجی نگرش مذهبی، دیدگاه‌ها نسبت به فواید روابط با این کشور دگرگون شد و زمینه تعاملات گسترده‌تر فراهم آمد.

۴) **چین به‌عنوان بستری برای ترویج اسلام:** با گذر زمان، این اندیشه شکل گرفت که چین می‌تواند مکان مناسبی برای گسترش اسلام باشد. گرویدن برخی از حاکمان مغول به اسلام، این باور را تقویت کرد و موجب شد که علاوه بر تجار و مسافران، مبلغان مسلمان نیز به چین سفر کنند.^۳ این امر به توسعه

۱. قدیانی، تأثیر فرهنگ و تمدن ایران در جهان، ۱۳۸۴، ص ۱۵۷.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۹۸.

۳. بیانی، دین و دولت در عصر مغول، ۱۳۷۰، ج ۳، ص ۱۳۸.

روابط فرهنگی میان غرب و شرق آسیا کمک فراوانی کرد.

۳-۵. گسترش تعاملات ایران و چین در دوره ایلخانیان: از دیپلماسی تا تبادلات فرهنگی و تجاری
با توجه به اینکه ایلخانیان بخشی از امپراتوری مغول بودند و حکومت آنان در قلمرو تاریخی ایران تحت فرمان خان بزرگ مغول، قوبیلای قآن اداره می‌شد، نمی‌توان این روابط را به‌عنوان مناسبات میان دو واحد سیاسی مستقل تلقی کرد. این تعاملات در حقیقت بخشی از ارتباطات درون‌امپراتوری مغول بود و در چارچوب ساختار سیاسی و اداری آن معنا پیدا می‌کرد. با این حال، آنچه در این دوره اهمیت دارد، افزایش تعاملات میان مردم، تجار، دانشمندان و هنرمندان ایرانی با هم‌تایان خود در قلمرو چین تحت حکومت مغول (دولت یوآن) است؛ سطحی از ارتباط که پیش از این سابقه نداشت و به گسترش روابط فرهنگی و علمی میان شرق و غرب آسیا انجامید. برخی از مهم‌ترین این تعاملات عبارت بودند از:

(۱) گسترش تبادلات علمی و فرهنگی: ایرانیان و چینی‌ها در زمینه‌هایی مانند پزشکی،^۱ نجوم،^۲ نقاشی^۳ و چاپ به تبادل دانش پرداختند. این همکاری‌ها موجب انتقال دستاوردهای نوین مانند چاپ و توسعه علوم در هر دو منطقه شد.

(۲) همکاری دیپلماتیک و اعزام نمایندگان: حاکمان ایران و چین با ارسال نمایندگان رسمی به دربار یکدیگر،^۴ زمینه‌ساز تعاملات سیاسی و تقویت روابط شدند. این ارتباطات دیپلماتیک موجب درک بهتر نیازهای دو منطقه و افزایش همکاری‌های متقابل شد.

(۳) توسعه راه‌های ارتباطی و تجارت: احداث و گسترش مسیرهای تجاری و مواصلاتی، امکان سفر و تجارت را تسهیل کرد. توسعه این مسیرها، از جمله راه‌های زمینی و دریایی، نقش بسیار مهمی در تقویت تعاملات اقتصادی و فرهنگی داشت.

(۴) حمایت از تجار و رونق مبادلات اقتصادی: پشتیبانی از بازرگانان، از جمله تأمین امنیت^۵ مسیرهای تجاری و ارائه امکانات اقتصادی، به رونق تجارت میان ایران و چین کمک کرد. این اقدامات موجب افزایش اعتماد متقابل و توسعه فعالیت‌های اقتصادی شد.

این اقدامات نشان می‌دهد که روابط ایران و چین در دوره ایلخانیان فراتر از ارتباطات درون‌امپراتوری

۱. کتاب «تنسوخ‌نامه» معروف‌ترین اثر پزشکی این دوره است که به دستور خواجه رشیدالدین به فارسی ترجمه شد. ترجمه این کتاب را سرآغاز آشنایی مسلمانان با طب چینی می‌دانند (الگود، تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی، ۱۳۷۱، ص ۳۷۳).

۲. جین یوآن، فرهنگ اسلامی و ایرانی در چین، بی‌تا، ص ۱۲۴-۱۲۳.

۳. گروسه، امپراطوری صحرانوردان، ۱۳۶۵، ص ۵۱۴.

۴. نوایی، ایران و جهان از مغول تا قاجاریه، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۳۹.

۵. گروسه، امپراطوری صحرانوردان، ۱۳۶۵، ص ۵۱۴.

مغول بوده و شامل تعاملات گسترده میان ملت‌ها و تقویت مناسبات تجاری، علمی و فرهنگی شده است.

۶. نتیجه‌گیری

بررسی روابط تاریخی ایران و چین نشان می‌دهد که این دو تمدن کهن پیش از دوره حکومت ایلخانیان به دلیل عواملی چون فاصله جغرافیایی، وجود حکومت‌های حائل و تصورات نادرست نسبت به یکدیگر، تعاملات محدود و پراکنده‌ای داشتند. اما تحولات سیاسی ناشی از قدرت‌گیری مغولان و شکل‌گیری حکومت ایلخانیان در ایران، بستری فراهم آورد که براساس آن روابط میان ایران و چین از سطح محدود به سطح گسترده و پایدار ارتقاء یافت. در این دوره، توسعه جاده ابریشم، تثبیت قدرت ایلخانیان و سلسله یوآن در چین، اصلاح دیدگاه‌های متقابل و جایگزینی تصورات نادرست با شناخت واقعی و در نهایت اقدامات سازنده حاکمان نظیر اعزام سفیران و تقویت زیرساخت‌های تجاری، موجب شکل‌گیری پیوندهایی عمیق و اثرگذار میان این دو تمدن شد. ایرانیان در این دوره توانستند در ساختار اداری چین به مناصب مهمی دست یابند و در مقابل، تأثیرات معماری، هنر و فرهنگ چینی در ایران مورد توجه قرار گرفت. این تعاملات نه تنها تقابل‌های گذشته را از میان برداشت، بلکه به همزیستی و تعامل فرهنگی و تمدنی متقابل انجامید. پیامدهای این روابط تا امروز در فرهنگ، علم و هنر دو کشور مشهود بوده و نقشی کلیدی در رشد و تکامل هر دو تمدن ایفا کرده است. ایلخانان توانستند با بهره‌گیری از ساختار امپراتوری مغول، نمونه‌ای موفق از گسترش تعاملات تمدنی میان شرق و غرب را ارائه نمایند.

منابع

- آذری، علاءالدین (۱۳۶۷). *تاریخ روابط ایران و چین*. تهران: امیرکبیر.
- ابن فضلان، احمد (۱۳۴۵). *سفرنامه*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن بطوطه، شرفالدین (۱۳۷۰). *سفرنامه*. ترجمه محمدعلی موحد. انتشارات آگاه، چاپ پنجم، ج ۱-۲.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۶۴). *صورة الارض (تصویر زمین)*. ترجمه جعفر شعار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اسلاتر، ریچارد و همکاران (۱۳۹۰). *نواندیشی برای هزاره نوین*. ترجمه عقیل ملکی و همکاران. تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۸۶). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمه مریم میراحمدی و جواد فلاطوری. تهران: علمی و فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۶۴). *تاریخ مغول*. تهران: امیرکبیر.
- الگود، سیریل (۱۳۷۱). *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی*. ترجمه باهر فرقانی. تهران: امیرکبیر.
- بارکهاوزن، یواخیم (۱۳۴۶). *امپراطوری زرد (چنگیزخان و فرزندانش)*. ترجمه اردشیر نیکپور. تهران: زاور.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۷۱). *اژدهای هفت سر (مجموعه مقالات)*. تهران: انتشارات درنا.
- باسورت، کیلفورد ادموند (۱۳۸۳). *سفارتی منسوب به امپراتوری چین، نزد امیر نصر بن احمد سامانی*. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱ (۸۰).
- بلخی، ابوزید (۱۳۴۷). *صور الاقالیم*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: انجمن آثار ملی.
- بوات، لوسین (۱۳۸۳). *تاریخ مغول (تیموریان)*. ترجمه محمود بهروز. تهران: آزاد مهر.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۰). *دین و دولت در عصر مغول*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ج ۲-۳.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۴). *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*. تهران: سمت.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۷). *تقاضی ایران از دیرباز تا امروز*. تهران: زرین و سیمین.
- پرایس، کریستین (۱۳۶۴). *تاریخ هنر اسلامی*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- پولو، مارکو (۱۳۵۰). *سفرنامه*. ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی؛ با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- پولو، مارکو (۱۳۶۹). *سفرنامه مارکو پولو*. ترجمه منصور سجادی و آنجلا دی جوانی رومانو. تهران: بوعلی.
- پیگولوسکایا، ن. و. (۱۳۵۳). *تاریخ ایران تا پایان سده هیجده میلادی*. ترجمه کریم کشاورز. تهران: یام.
- ثعالبی نیشابوری، ابومنصور (۱۳۷۶). *ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب*. ترجمه رضا انزابی نژاد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جوزجانی، سراج‌الدین محمد (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب، ج ۲.
- جوینی، عطاءالملک (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشا*. به کوشش شاهرخ موسویان؛ تصحیح محمد قزوینی. تهران: دستان، ج ۱، ۳.
- چین یوان، فنگ (۱۹۹۴). *اسلام در چین*. خلق نینگ شیا.

- جین یوان، فنگ (بی‌تا). *فرهنگ اسلامی و ایرانی در چین*. ترجمه محمدجواد امیدوارنیا. تهران: الهدی. دولاندن، شارل (۱۳۸۵). *تاریخ جهان*. ترجمه احمد بهمنش. تهران: دانشگاه تهران.
- رشیدالدین همدانی، فضل‌الله (۱۳۷۳). *جامع‌التواریخ*. تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: نشر البرز، ج ۱-۲.
- زریاب خوبی، عباس (۱۳۶۶). سازمان اداری ایران در زمان حکومت ایلخانان (۱). *باستان‌شناسی و تاریخ*، شماره ۳. ساندرز، جان، جوزف (۱۳۶۳). *تاریخ فتوحات مغول*. ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران: امیرکبیر.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۵). *گلستان سعدی*. به اهتمام علی هرنندی. قم: انتشارات دارالفکر.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۷). *کلیات سعدی*. براساس نسخه محمدعلی فروغی. تهران: انتشارات بديهه.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ج ۲.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۹۳). *منطق‌الطیر*. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن.
- القاشانی، ابوالقاسم (۱۳۸۴). *تاریخ العجایو*. به اهتمام مهین همبلی. تهران: علمی و فرهنگی.
- قدیانی، عباس (۱۳۸۴). *تأثیر فرهنگ و تمدن ایران در جهان*. تهران: فرهنگ مکتوب.
- کنث، مورگان (۱۳۴۴). *اسلام صراط مستقیم*. ترجمه امین بحرالعلومی. تبریز: کتابفروشی حاج محمدباقر کتاپچی حقیقت، چاپ دوم.
- گردیزی، ابوسعید (۱۳۶۳). *زین‌الخبار*. تحقیق عبدالرحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- گروسه، رنه (۱۳۶۵). *امپراطوری صحرانوردان*. ترجمه عبدالحسین مکیده. تهران: علمی و فرهنگی.
- متر، آدام (۱۳۶۴). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراقرزلو. تهران: امیرکبیر.
- مرادزاده، رضا (۱۳۸۲). *چگونگی نفوذ و گسترش اسلام در چین*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۳۷۰). *اخبار الزمان*. ترجمه کریم زمانی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ*. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگه، ج ۱.
- مورگان، دیوید (۱۳۷۱). *مغول‌ها*. ترجمه عباس مخبر. تهران: امیرکبیر.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۰). *ایران و جهان از مغول تا قاجاریه*. تهران: موسسه نشر هما، ج ۱.
- نیدهام، ژوزف (۱۳۸۳). *تاریخ تحول دانش ریاضیات و نجوم در چین*. ترجمه همایون صنعتی‌زاده و پرویز شهریاری. کرمان: دانشگاه باهنر.
- وصاف الحضرة، شهاب‌الدین (۱۳۴۸). *تحریر تاریخ و صاف*. به قلم عبدالمحمد آیتی. بنیاد فرهنگ ایران.